

**M.FAHRETTİN KIRZIOĞLU’NUN
“ERZURUM TARİHİNİ ARAŞTIRMA VE TANITMA DERNEĞİ”
PROGRAMI TASARISI ÜZERİNDEKİ DEĞİŞTİRME VE
EKLEMELERİ**

**- Erzurum Tarihi Üzerine M.Fahrettin Kırzioğlu’nun
Önerdiği Metodu da İhtiva Eden Bir Belge**

M.Cemal KIRZIOĞLU*

ÖZET

Makale, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği’nin “ Erzurum tarihini yeniden yazma” konusunda: biri Erzurumlu Tarih Hocası Tahsin (Akgün) Aşıroğlu(1911-1984), diğeri M. Fahrettin Kırzioğlu(1917-2005)’na ait olmak üzere iki ayrı belgeyi ihtiva etmektedir.

ABSTRACT

This study includes two separate documents belonged to a history teacher from Erzurum, Tahsin(Akgün) Aşıroğlu(1911-1984), and M. Fahrettin Kırzioğlu(1917-2005 about rewriting the history of Erzurum of “The Association of Investigation and Introduction of History Erzurum”.

Son zamanlarda Erzurum Tarihi’nin yeniden yazdırılması konusunda gerek “Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği” Yönetim Kurulunca, gerekse halktan münevverlerimizin ve yaşlı, hatıra sahibi önemli kişiler tarafından istenmektedir.

Geçenlerde mevcut arşivimde bazı araştırmalar yaparken; çok saygı değer Erzurumlu Tarih hocamız rahmetli Tahsin (Akgün) Aşıroğlu Bey’in, o tarihlerde Diyarbakir Ziya Gökalp Lisesi’nde tarih hocası bulunan çok aziz ve hürmetli M.Fahrettin Kırzioğlu’na gönderdiği Erzurum mahreçli 11.03.1957 tarihli, bugün için bir belge sayılacak mektubu ile, bu mektuba cevap olarak Kırzioğlu’nun, Diyarbakir mahreçli 20 Mart 1957 tarihli ve tamamı tarihi birer kaynak olan 7

* “Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği” 2. Başkanı ve Prof. Dr. M.Fahrettin Kırzioğlu’nun kardeşi.

sayfalık tavsiye belgesi; yeniden yazılacak Erzurum Tarihi'ne kaynak olacak ve ışık tutacak önemli bir belgedir.

Prof.Dr.M.Fahrettin Kırzioğlu kadar Erzurum sevdalısı tarihçi, araştırmacı, göz nuru dökmüş gerçek fahrî bir hemşehri bulmak Erzurumlulara nasip olmuştur.

1.Belge

Erzurum
11.3.1957

Fahrettin

Çoktan beridir görüşmek bir mektup veya bir tebrik yazmak kısmet olmadı.

Geçen gün kitaplarımı tasnif ederken Kars tarihine ait bazı notlar elime geçti. Sizi hatırlamama vesile oldu. Zaten Kars denilince kültür hayatında ve millî hisler konusunda ilk defa hatıra gelen şahıs siz olduğunuza göre her vesile ile Kars mevzuunda akla geleceğiniz tabîdir.

Erzurum tarihinin aydınlatmak üzere (Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma) adıyla bir dernek kurulmuştur. İkinci yaşını idrak eden bu teşekkül gayeye vasıl olabilmek için takdim ettiğim programı hazırlamış mevcut konulardan bir kısmı istekli münevverler arasında taksim edilmiştir.

Bana düşen hisse (Osmanlılar devri) dir. Bu konunun ağırlığını takdir edersiniz. Üzerimdeki yükün azalması için seçeceğimiz iki asrın tarihini hazırlama işini sizden rica edeceğim. Tabî bu lutfunuzu ve Erzurum'a yapacağınız hizmeti esirgemezsiniz.

Programdaki konular hakkında bizlere yardım edebilecek şahısların isim ve adreslerini (Ayrıca Pertev Naili Beyin) sizin aracı olabileceğiniz şahısların kimler olduğunu bildirirseniz çok memnun kalırım.

Erzurum Tarihine başlangıç ve bir deneme olan neşrettiğimiz broşür'den bir tane takdim ediyorum. (Kars tarihi) kitabınızdan göndermediğinize göre bedeli mukabilinde bir tane kendim bir tane de okul kitaplığı için rica edeceğim.

Müsbet cevaplarınızı bekler bol bol selâmlar yollar sıhhat ve afiyetler temenni ederim.

Kardaşınız
Tahsin AKGÜN

II. Belge

“ERZURUM TARİHİNİ ARAŞTIRMA VE TANITMA DERNEĞİ” Programı
Tasarısı Üzerindeki Değişirme ve Eklemelerim : () içerisinde.

Kırzioğlu M.Fahrettin
“Kars Tarihi” müellifi ve Ziya Gökalp
Lisesi Tarih Muallimi-Diyarbakır

S.3: Baştaki – adı yazılması unutulmuş--- “coğrafya” bölümüne:

+2-“Erzurum’un konumu” ile (sınırları, yerli halka göre tabii bölgeleri) / “Pasin Dapkan, Ova, Tekman, Tortum deresi, İspir Deresi,... gibi/.

+3-“Erzurum’un yeryüzü şekilleri”nden sonra (sular/akarsular, göller, kaynak ve beslenmeleriyle birlikte /) bölümü de konulmalıdır.

+4-“Erzurum’un iklimi” bahsine (yerli halk takvimi ve sayılı günler) oniki hayvanlı eski Türk Takvimi izleri ve geleneği, kocakarı-nevruz-camişkturan-ruzihızır-ülker-gündönümü-vartivor-kasım-koçkatımı-nahirkovan-heftihamal-kürdoğlu kayada kaldı-cemreler gibi/ de konulmalı.

+Ayrıca, bu bahisten sonra, (Erzurum’da kar, yağmur, yel ve bulut çeşitlerine verilen adlar ve bunlara ait halk bilgileri ve davranışları) da olmalı
“Erzurum’un Beşerî Durumu” bölümünde:

+2-“Erzurum’da kabile ve boy bölümleri” bahsi sonunda (Türk, Türkmen, Kıpçak/Gürcü, Kürt, Zaza, Laz, Hemşinli ve bunların kolları ile dallarının Türk ırkından olduğu; Sünni/Hanefi, Şafi’i/, Alevî-Kızılbaş, Poşa/Ermeni Çingenesi/, Muturup (Hintli Çingene) ve saireninin dil, lehçe ve şive hususiyetlerinde belirtileceği) tasrih edilmeli; , bunlar 4.bahisle birleştirilmeli

“Erzurum’un Ekonomik Durumu” bölümüne:

+(Erzurum ilinde ısınma ve yakacak neveleri) de bir bahis olarak konulmalı.

S.4 : “Erzurum tarihi” bölümünün başına:

+(Erzurum Tarihi’ni aydınlatan kaynaklar ve başlıca eserler) / a-İslâmlıktan öncelerine ait: “Azzi” ve “Hayasa/Hayaşa”dan bahseden Hitit ve Urartu çağını

tanıtıcı çiviyazılı kaynaklar, Eski-Yunan ve Roma Kaynakları/Khalib, Khaldi, Phasian, Karanitis/Karanitid, Theodosyopolis, Armenia-Prima adlarından bahseden eserler/, ermenice ve gürcüce destanî-tarihler, Dede-korkud Oğuznâmeleri/“Karun-Eli=Erzurum/karin Vilâyetinden bahseden destanlar/; b-Bisans, Arap ve Ermeni diliyle yazılı kaynaklar ve tercümeleri, Gürcü kroniklerinin kayıtları; c-Sulçuklulardan Osmanlı hâkimiyetine kadarki kaynaklar: Kitabeler, meskûkat, edebi eserler, siyasi vesikalar vakfiyeler, vakaayi'nâmeler, seyahatnameler, tetkikler/ rumca, arapça, farsça, ermenice, gürcüce, latince, italyanca/; ç-Osmanlı çağı kaynakları: 1) Yazma ve basma Osmanlı ve İran vekaayi' nâmeleri, gürcüce ve ermenice kronikler, yerli ve yabancı seyyahların eserleri; 2) Arşiv vesikaları/ Erzurum Vilayeti/Eyaleti tahrir ve arazi defterleri, evkaf kayıtları/ İstanbul'da Başvekalet ve Hariciye Vekâleti Arşivleri ile Ankara'da Vakıflar Umum Müdürlüğü'nde /; 3) Anadolu'da geçen son beş Türk-Rus savaşına ait türkçe, rusça, ingilizce, fransızca, almanca ve ermenice kaynaklar, tetkikler/ .bu fasılda ele alınmalıdır.

+(Erzurum bölgesinin tarihi haritaları)/ 1) Urartu çağı, 2)İlk-Türkler/Saka/İskitler Çağı/Phasian, Taok, Khalib, Saspir/İspir, Scytene bölgeleri/, 3)Arsaklı/Eski-Oğuzlar çağı/Romalıları “Armenia”, Oğuznâmelerin de “Oğuz-Elleri” diye tanıdığı tarihi ve coğrafi bölgeler içerisinde Erzurum ve çevresi/, 4)Bizans-Arap/İslâm mücadelesi sırasında Erzurum,5) Selçuklu fetihleri ve Salduklular çağında Erzurum, 6)Erzurum Selçukluları ve İlhanlılar çağında Erzurum, 7) Ertanalılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular ile Avşarlı Beğliği çağında Erzurum, 8) kanunî çağında kurulan “Erzurum Eyâleti ve Sancakları”, 9) Dördüncü Murad çağında Erzurum Eyâleti, 10)Tanzimat çağında “Erzurum Vilayeti” Van-Muş-Erzincan-Kars bölgelerini de içerisinde alıyor/, 11) 1914 savaşından önce Erzurum Vilâyeti, 12)Cumhuriyet çağında Erzurum ili/Bayburt ile Bayazıt/Ağrı, Bingöl ayrıldıktan ve Oltu ile Örtülü/Şenkaya katıldıktan sonraki vilâyet sınırları ve idarî taksimatı/; bu 12 haritada belirtilmeli.

Bütün bu haritalar için (1-7.lere) “Kars tarihi”nin I.Cildindeki haritalar ile izahat kılavuz olabilir. Ötekilere de şahsen yardımcı olabilir.

+(Erzurum İlindeki başlıca yer adları/toponimi / ve izahları) /en az şunlar ele alınıp izah edilmelidir: 1)Phasian/Pasinler, 2)taoklar/Tavusker, 3)karanitis/Karanitid/Karin/karun-Eli, Theodosyopolis, Kali-Kala, Arzen/Kara-Arz, Erzen-ir-Rum/Erzurum, 4)Saspir/İspir, 5)Okhtisi/Oltu, 6) Aşkale, 7)Khinus/Hınıs, 8)Abnik/Avnik, 9)Hasankalesi/Hasankala, 10) Horasan, 11)Ova, 12)Dapkan, 13) Narman/Namruvan, 14)tekman, 15)Aras/Araks, 16) Fırat, 17) Çoruk, 18) Gürcü-Boğazı, 19)Palandöken, 20)Kargapazarı, 21) Deveboynu, 22) Tortum, 23) Topyolu Dağları, 24)Şahyolu dağları, 25)Okum/Ügümi, 26)Karadevrent,.../bahsi de konulmalı.

MÜHİM BİR İKAZ:

+4-“Osmanlılar devrinde Erzurum: Şehrin Osmanlılar eline geçmesi. Yavuz’un şehirdeki teşkilâtı ve icraatı, Yavuz zamanında alınan askerlikle ilgili tedbirler” diye taslağa konulan bahisler, tamamen yersiz ve yanlışır. Çünkü, 1512-1520 yılları arasında hüküm süren ve 1514 te Çaldıran Zaferini kazanmış olan bu büyük padişahımız Erzurum bölgesini fethetmemiştir. Bu işi, Yavuz’un oğlu Kanunî Sultan Süleyman çağında ve 1529 yılından itibaren Erzincan vâlileri fethetmeye başlayıp, 3-4 yılda bitirmişlerdir. Bu hususu “Kars Tarihi”nin I.Cildinde (s.515-517) delilleriyle belirttiğim ve Mükrimin Halil YİNANÇ’ın da İslâm Ansiklopedisi’nin “ERZURUM” maddesinde (IV.352) “tayin etmek müşküldür” dediği fetih yıllarını bulduğum gibi. Murat Uraz zamanında Haklevinin “ERZURUM” dergisindeki bir makalemde de bu meseleyi izah etmiş, hattâ rahmetli Şerif Beygu’nun bana kızarak bir cevap neşretmesine sebep olmuşum.

+2-“Tarih çağlarında Erzurum” bölümünde işaret edilen bahislerde çok eksikler ve atlamalar ile yanlışlar bulunduğundan, bunların aşağıdaki gibi sıralanıp işlenmesi gerekir:

1)Asyanikler çağı (M.Ö.IV.Bin.-810) : Hurriler, Yeni-Hitit Devletiyle çarpışarak yenilen Suhma, Azzi ve Hayasa/Hayaşa kiralıkları, Mitanniler.

2)Urartu Çağı (810-653): Diauekhi (Oltu-Kars bölgesi), Sasetini (Pasinlar bölgesi) KrallıklarınınUrartu’ya bağlanması ve Kulkhi (Tortum-Artvin’in bölgesindeki sonraları “Gürcü” adını yadigâr bırakan Asyanik) kavmiyle Urartuluların savaşı. Yazılıtaş (Delibaba yakınında) ve Hasankaledeki Urartu çiviyazılı taşların kitabesi ve tercümesi; “Kulkhi/Kolkid/Gürcü” kavmi ve adı...

3)İlk Türkler/Sakalar/(İskitler) çağı (653-585-189) : a)Kimmerler’in Kafkaslar kuzeyinden kaçıp gelerek Kür-Karasu (Fırat) boylarından Orta Anadolu’ya yayılışları, b)Kimmerleri kovalayan atlıgöçebe saka Türkleri’nin Urartu hâkimiyetini Aras ve Fırat boylarından uzaklaştırılması ve 28 yıl Önasya’ya hâkim olmaları; c)Sakaların Erzurum bölgesine yerleşen ve ad veren boyları 1-Phasisanlar (Pasinlar’da) , 2-Taoklar (Çoruk boyunda), 3)Saspirlar (İspir bölgesinde), 4) Scythene’ler (Yusufeli-Bayburt arasında), 5) Khalibler (Erzurum Ovasında). “Kağdariç”e (Khalteariç) adını veren Urartulu muhacirler ve lazların bugün de Erzurum-Kars bölgesine “Khalid, Khaldlar” adını vermelerinin sebebi. “Karduk/Kürt”lerin menşei.

4)Medler ve Persler çağında Erzurum bölgesi (585-331) : Herodot, Ksenofon ve Istrabon ile diğer Eski-Yunan Kaynaklarındaki haberler. “Alarodlar” kimdir? “Armenya” (=Yukarı Ülke) adı ve “Ermeniler” ile “Ermenilik” nedir?

5)Helenistik çağı (330-189) : Selekoslular ve Aras-Çoruk Sakaları. Artaksiyashdevleti (189 m.ö.16) : Büyük Tikgram ile Pontos Kırallığı ve Romalılar devleti.

6) Arsaklılar/Partlar/Eski-Oğuzlar (m.ö.120-m.s.387) : Part Türklerinin Romalılarla mücadelesi ve küçük-Arsaklı (Kazan Han) devletinin kuruluşu. Kars'ın doğu kesiminde oturan Eski-Oğuz Hanlarının mâlikânesi Karen/Karin/Karun-Eli (Erzurum). Hıristiyanlığın yayılışı (305) yılı.

“İç-Oğuz”dan Korun-Eli (Erzurum) ve Küçük-Arsaklıların 15 eyaletinden birincisi “Yukarı-Armenya (Yukarı-Eller)” bölgesi: 1)Karin/Garin (Theodosyopolis), 2)Sper/İspir/Spititis, 3)Paypert/Papert/Bayberdon/Payperde/Bayburt, 4)Erez/Eriza/Erzenga/Erzingan/Erzincan, 5)Ani/Kamakh/Kemah, 6)Vican şehirlerinin merkez olduğu sancaklar/Karın, Sper, Paypert, Ekeleaç, Daranalik, Mananali-Tersken/Tercan bölgeleri/. “Ararat (Paytant) Eyâleti”nden: 1) Pasean/Pasin, 2)Avenga/Avnik, 3)(Valarşavan; “Dayk Eyaleti”nden: 1)Oltu, 2)Penek, 3)Peneskert, 4)İşkhan (Tortum) ile “Turu-Baran (Karakoyunlu) Eyâleti”nden: 1) Mardali (Tekman), 2)Alori (Hımıs), 3)Tuvaraçoy-Tap bölgelerinin bugünkü Erzurum İli ve Tarihî çağlardaki yerleri olduğundan belirtilmeli.

+7)Küçük-Arsaklı ülkesine (Oğuz-Elleri'ne) küzeylilerin akınları (Hun ve Kazanlar). Beğ-Böğrek (Bağratlı) hanedanının Bayburt ve Pasinlar ile Ban-Hisarı (Penek) bölgeleriyle alâkası ve yaşayan destanî hatıraları(Duduzar-Baba ve Almişka gibi Bayburt köy ve evliaları da izah edilecek).Erzurum bölgesindeki “Uğuz/Oğuz Mezarları”, dağbaşı ziyaretleri.

+8)Oğuz-Elleri'nin Romalı-Sasanlılar arasında paylaşılması ve Romalı Bizans Çağı (m.s.387-646,652): Ateşetapan Sasanlı İranlılara karşı yerli Oğuz ilbeğlerinin ayaklanması, “Koroğlu destanı”ni doğuran hâdiseler.Bizans sınırı kalesi olarak Theodosyopolis'in tahkim edilip genişletilmesi.Sasanlı-Bizans savaşlarında Erzurum bölgesi ve kalesi.Bizanslıların ortodoks/rum mezhebini yerli halka zorla kabul ettirme hareketleri.Pavlikyan (Boğikyan), Manikeen (Mânî) ve Şaman/Putatapıcı mezheplerinin Oğuzlar arasında yaşamaya devam ettirilmesi: Güneşoğulları (“Arevordik”) denilen Doğu-Anadolu Kızılbaşlığının menşeleri, Yezidiliğin başlangıcı.

+9)Arap-İlk İslâmlık Çağı (646-652-949) : İlk İslâm istilâsı. Emevîler çağında Kali-Kala (k)/=Kali/Halı-Şehri/fethi ve bizanz “süguur”unda vâlilerin serhed ordusu merkezi Kali-Kala (k). Arap-Bizans mücadelelerinde Erzurum bölgesi. Eski-Oğuzların başvezirleri ailesinden Bagarat-bagrat(Beg-Böğrek) hanedanının Bayburt ile İspir bölgesinde yüze çıkararak Çoruk ile Kars kesimlerinde hükümet kurmaları. Müslümanlara güvenen Güneşoğulları (Kızılbaş) ahalinin Tercan-

Bingöl-Malazgert bölgelerinde Ermeni (Gregoryen) ve Rum (Ortodoks) mezheplerine karşı genişleyip yayılması.

+10)Son Bizans Çağı (949-1049) : Müslümanların Erzurum'dan atılmaları.Rum mezhebinin zorla kabul ettirilmesine çalışılması. Bizans'ın asi valileri ve Erzurum bölgesi. Tayk (çoruk) bölgesi Bağrathlıları ve Bizanslılar. Tayklı Küropalat Davit'in hakimiyetini genişletmesi ve sonu.İlk Müslüman-Oğuz/Selçuklu akınları başlarında Erzurum ve Pasinler bölgesi.

+11)Selçukluların Bizans ve Çoruk/Gürcü-Bağrathlıları ile savaşları (1049-1080) Okum (Ügümü) savaşı ve Arzen (kara-Arz) şehrinin yıkılması. Bizansın Teodosyopolisi yeniden tahkimi. Anı Şehri ve havalisinden kaçan Hıristiyanların Erzurum'a ve sonra Rize doğusuna yerleşmeleri (Hemşinlilerin Aslı). Malazgert Savaşı sırasında Erzurum. Son Bizans ve Batılı kuvvetlerinin Erzurum Bölgesinden temizlenerek Müslüman hakimiyetinin tam ve keskince yerleşmesi.

+12)Salduklular çağı (1080-1201): Türkmen Salduklu Emaretinin kuruluşu ve Erzurum'u merkez edinmeleri. Saldukluların en geniş sınırları: kars, Oltu , İspir, Artvin, Bayburt, Rize, Tercan, Keçi bölygelirini içerisine alması. 1124 teki ilk Kuman/Kıpçak Türklerinin Ardahan ve Çoruk bölgelerine yerleşmeleri. 1152 de Erzurum'u Kuman/Kıpçakların istilası ("Sarigelin ile Şeyh-San'an" efsanesi ve türküsünün menşei, Oltudaki Zünnün Hazretleri ve türbesi). Ahlat'ta "Ermensâhlar", Anı'da "Şeddâlilar", Ardahan-Artvin bölgesinde Kıpçaklı-Bağrathlılar ve Erzincan'da "Mengüçüklüler" ile Saldukluların münasebetleri. Salduklu âbideleri ve kitabeleri.Salduklu Hükümetinin Konya-Selçuklularına katılması.

+13)Konya Selçukluları Çağı (1201-1242) : "Erzurum" üzerinde Selçuklu-Kıpçaklı /Gürcü-Bağraklı savaşları, "Erzurum Selçukluları". Osmanlı sülalesini çıkaracak olan Oğuzlardan Kayı/Kayıg boyunun "Sürmeli-Çukuru" (İğdır Ovasında kışlayıp "Pasin-Ovası"nda yayladıkları zamanlar. Çoruk boylarında hıristiyanlığın yeniden yerleşmesi. Harezmsâhlılar ile Selçuklular savaşında Erzurum. Şirvan'dan kaçan salur Türkmenleri (Karamanlıları çıkarın boyun) Erzurumdan geçişi.Saltuklulardan bir kolun Çemişgezekte yerleşmesi.

+14)Cengizliler, İlhanlılar çağı (1242-1358) : Erzurum'un putatapıca Cengizliler eline geçişi ve hıristiyanların yüzbulup mezalime katılması.İlhanlılar idaresinde Erzurum Vâliliği. Hatuniye ve Yakutiye Medreseleriyle Hasankalesi ve Çobanköprüsü gibi sanat eserlerinin yapılışı. İlhanlıların Müslüman oluşu. Ahıska-Ardahan-Artvin bölgelerinde Kıpçak/Kumanlı ortodoks Atabekler Hükümetinin kuruluşu ve Oltu ile Tortum ve İspir'e hâkim olmaları (son "Gürcülük" çağı).

İlhanlıların taht mücadelelerinde Erzurum bölgesi. Avnik ve Erzurum'da kesilen para.

+15)İlhanlılardan Akkoyunlu İmparatorluğuna kadar Erzurum (1358-1468) : Çobanlıların hâkimiyeti (1358-1379). Ertanlılar (1379-1385). İlk karakoyunlu hâkimiyeti (1385-1387). Temür'ün istilâsı ve hâkimiyeti (1387-1406). İkinci Karakoyunlu hâkimiyeti (1406-1434). İlk Akkoyunlu hâkimiyeti (1434-1436). Son karakoyunlu hâkimiyeti (1436-1468). Dokharlı(Dögerli) Türkmenlerinin aslı ve uzun-Hasan'ın Atabekler üzerine seferleri.Pasın Türkmenleri ile Penek Türkmenlerinin “üç kuvveti” olarak yerleştirilmesi. Erzurum'da kesilen Ertanalı ve emaret paraları.

+16)Akkoyunlu İmparatorluğu çağı (1468-1503) : Atabeklerin Erzurum Vâilîğinebağlanması. Erzurum'un yıkıma uğraması. Şi'î Karakoyunlu boylarının”Erdebil Tekyesi” ne bağlanarak Akkoyunlular aleyhine çalışmaları.Otlukbeli Savaşından sonra ve Akkoyunlu şehzâdelerinin savaşlarında Erzurum bölgesi.

+17) Osmanlı ve Safârililer arasında tampon olan Erzurum-Pasınlar-Kars bölgeleri “Avşarlı Beğliği” (1503-1529) ve Kıpçaklı Atabekler Hükûmeti : Avşarlı Sevindek Han ile Atabekli Mirzâ-Çabuk Beğ'in Trabzon Vâlisi Yavuz'a itaatleri. 1514 Çaldıran Seferinde harap ve ıssız bulunan Erzurum'dan Osmanlı ordusunun geçişi ve Avşarlı Beğliği ile Atabeklilerin Osmanlı ordusuna erzak yetiştirmesi. Osmanlıların Bayburt, Erzincan ve Kemah'ı fethi ve “Erzincan Vâilîliği”nin kuruluşu. Kopdağı-Elegez(Ala) gözdağı arasındaki Avşarlı Beğliği'nin sonu; Atabeklilerin Pasına yayılmaları.

+18) Osmanlıların Erzurum Eyâletini fethi ve Atabeklerin Çoruk boyundan kovulmaları (1529-1548) : 1529-1530 arasında Kop-Deveboynu arasının fethi. 1534 te Pasınlar Merkezi Avnik kalesi anahtarlarının Bingöllerde Veziri'azamMakbul-İbrahim Paşa'ya teslimi ve Oltu ile Yahnılar'a kadar Kars bölgesinin kendiliğinden osmanlılara katılışı. Bayburt'ta oturan “Erzurum Eyâleti” vâlisi Dulkadırlı Mehmet Han ile kardeşi Pasın Sancağı Beği Mirzâ-Ali Beğ'in imar ve iskân hareketleri ile Çoruk bölgesindeki Atabekler elindeki yerleri fetihleri. Vâli Sarhoş Musa Paşa'nın bir Atabekli/Gürcü baskısıyla öldürüldüğü ve Erzurum'un yağmalanmasıŞah Tahmasp ordusunun akın ve tahripleri ile Kanuninin “İkinci-ŞarkSeferi” sırasında 1548 de Atabeklilerin Çoruk boyundan atılmaları ve Tortum-Pertekrek (Yusufeli)-Akçakal'a (Ardanuç)-Livana (Artivin) bölgelerinin Erzurum'a dört sancak halinde bağlanması. Osmanlıların ilk Erzurum Eyâleti tahrir defterlerinin hulâsası. Yukarı-Dicle ve Murat boylarından getirilen göçebe kurmaç (Kürt) ve Zaza aşiretlerinin muafiyetlerle Erzurum Vilâyetine yerleştirilmeleri.

+19) Büyük Erzurum Eyaleti ve Safavî akınları ile Osmanlıların Doğu Seferleri sırasında Erzurum (1548-1639) : Son Safavî akını ve Kanunî Nahçıvan Seferi ile 1555 Amasya Barışı. Şehzade Beyazıt'ın İrana kaçmasına yolveren Erzurum Vâlisinin cezalandırılması. II.Selim çağında Erzurum Eyâleti. 12 yıllık “Şark Seferleri”nde (1578-1590) Serdar ve ordu kışlağı Erzurum. Celâlî isyanları ve Erzurum. 1603-1623 yılları arasındaki Doğu Seferlerimiz ve Erzurum. Erzurum Vâliliği Abaza-Mehmed Paşa'nın isyanı ve Erzurum'da yeniçerileri kırması. Dördüncü Muradın Revan Seferinde ordu ile Erzurum'dan geçişi ve Kasrışirin Barışı Osmanlıların ilk 110 yıllık hâkimiyeti sırasında Erzurumda yapılan imar ve iskân işleri, Erzurumda kesilen Osmanlı paraları.

+20) Son Safavî Barışından ilk Rus işgaline kadar Erzurum (1639-1829) : Seyyahlara göre XVII.Yüzyılda Erzurum (Kâtip-Çelebi, Tavernier ve Evliye-Çelebiye göre Erzurum Vilâyeti ve âbideleri). “Çıldır” (Ahıska) Eyaletine bağlı Oltu sancağındaki Arslan Paşa yapıları. 1722-1746 yılları arasındaki, Doğu seferlerimiz sırasında Erzurum, Nâdir Şâh'ın Pasınlara varınca tarlaları tahrip ve sürüleri yağmalatması. Erzurum'a son İran (Kaçarlı) akını ve 1823 Erzurum Barışı. XVIII. Yüzyıl boyunca ve 1828 yılına kadar Erzurum Eyâleti, işletilen madenler, göçebeler, imar ve iskân işleri, nüfus (130 000).

+21) Son dört Türk-Rus savaşı sırasında Erzurum (1829-1914) : Yeniçeriler ocağı kaldırılırken Erzurum. 1829-1830 yıllarındaki ilk Moskof istilâsı ve Erzurum'un büyük ölçüde tahribi ile nüfusunun dokuzdabire düşmesi (Nâtikî, zihnî gibi şâirlerimizin Erzurum felâketenine mersiyeleri). 1855-1856 da Rusların Pasınları istilâsı ve Oltu'yu işgali. 93 (1877)Türk-Rus Savaşında Erzurum, Aziziye Müdafaası destanı, Erzurum'u Rusların ikinci işgali (1878) ve çekilişleri. Kars-Ardahan (Oltu)-Batım (Artivin)bölgelerinin (“Elviye-i Selese”) harp tazminatı yerine Moskoflara bırakılma falâketi ve 1878 Türk-Rus devlet sınırının kesilmesi, “Erzurum Muhacir Komisyonu”nun çalışmaları ve Kars-Ardahan ahâlisinin Erzurum Vilâyetine göçleri. Ermenileri “Büyük-Ermenistan” hulyasıyla avlıyan Rusların teşvikleri ve Ermeni ihtilâl hareketleri karşısında Erzurum.”Envâr-i Şarkıyye” gazetesi ve “Erzurum Vilâyeti Sâlnâme” lerinden özetler.Erzurum Vilâyetindeki “Hamiddiyye Hafif Süvarî Alayları” (Bayazıt, Karakilise/Karaköse, Tutak (Karapapak), Hasankale, Hımıs, Erzurum ve Keği'daki alaylar). Meşrutiyet uğurunda “Erzurum İhtilâli”. İkinci-Meşrutiyet ve Balkan Savaşı sırasında Erzurum. Kars'taki Ermeni Komiteleri ile Erzurum Vilâyeti Ermenilerinin sıkılaştıran temasları ve bizim “Canbezer” (Cân-Bîzâr) teşkilâtımız. Büyük Harp arifesinde Erzurum.

+22) Birinci Cihan Harbinde Erzurum (1914-1918) : Köprüköy muharebeleri, Sarıkamış Harekâtı, 1916 da Erzurum'un düşme felâketi (Üçüncü Rus işgali) ve

halkın kış günü muhacereti. Rus mezalimi ve “Bakû İslâm Cemiyeti Hayriyesi”nin unutulmaz yardımları (Erzurumun Ermeni Mebusları ile Ermeni Türk Vatandaşlarının bize ihaneti, Rus işgali sırasında Ermenilerin şımarıp tecavüzlere başlaması ve Ruslara kılavuzluğu). 1917 Erzincan Müterkesi, 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Muahedesi ve çekilen Rus ordusu yerine geçen Ermeni kuvvetlerinin Erzurum’un kurtuluşu, kurtuluş arifesindeki Ermeni mezalimi ve Erzurum katliâmı. Kurtuluş ve ordumuzun Kars ile Azerbaycanı kurtarması üzerine sağ kalan Erzurumlu muhacirlerin evlerine dönmeleri.

+23) Millî mücadele sırasında Erzurum (1918-1923) : Mondros Mütarekesine göre ordumuzun 1914 Sınırı berisine çekilmesi. Kars’ta “Millî-Şûrâ teşkilatımız ile Ermeni ve Gürcü işgallerine karşı konulması ve Erzurum’dan bu ilk millî teşkilâtımıza yapılan yardımlar. Erzurum’da “Vilâyet-i Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”nin kuruluşu (3 Mart 1919). Birinci Erzurum Kongresi ve Kâzım Karabekir Paşa ile Eyuplu Deli-Hâlid Beğin bu teşkilata yardım ve hizmetleri. İngilizlerin silâhları teslimatı işi ve “Taşkesen Hâdisesi”. İkinci veya Büyük Erzurum Kongresi ve kararları. “Albayrak” gazetesinin unutulmaz hizmetleri. Kars-Ardahan ve Artvin’in kurtuluşunda Erzurumlular. Birinci Devre Erzurum Mebusları ve faaliyetleri. Türk-Yunan muharebelerinde Erzurumlular. Kâzım Karabekir Paşa’nın “Yetimler Ordusu” ve maarif ile sanayi ve iktisadî sahalardaki unutulmaz hizmetleri.

+24) Cumhuriyet çağında Erzurum (1923 ten bu yana) : Gazinin 1924 te Erzurumu ziyaretleri. 1925 Erzurum Zلزهlesi ve “Şapka Hâdisesi” (önce: Şeyh Said İsyanı ve Erzurum Vilayeti). IX. Kolordu ve “Varlık” gazetesiyile matbaasının Sarıkamıştan Erzurum’a gelişi (1928). “Ağrı İsyanı” ve Serbest Fırka karşısında Erzurum. Cumhuriyetin 15 yılı içerisindeki imar ve maarif sahasındaki gelişmeler, başlıca kültür hareketleri. İkinci Cihan Harbi (1939-1945) sırasında Erzurum (Avrupa diplomatlarının Erzurum-Kars demiryolu ile Sovyetlere gidip gelişi, Demiryolunun şehre kavuşması...) Çok partili hayatımızda Erzurum (1946, 1950, 1954 seçimleri). Bugünkü kalkınma hareketleri ve başlıca kültür işlerimiz.... “Tarih Çağları” için yukarıdaki 24 bahisten ilk 20 bahis için benim 1953’te İstanbul’da bastırduğım “Kars Tarihi”nin 1.cildi ve 1955’de basılan “1855 Kars Zaferi” kitabım yardımcı olabilir.

s.5 :

- + “Erzurum Tarihi” bölümünün en sonunda :
- + (Erzurum Tarihi kronolojisi) de dikkatlice hazırlanıp konulmalı.
- + (Erzurum’daki tarihî eserleri ve millî âbidelerin şehir plânındaki yerleri ve mühim olan her âbidenin iyi birer plânı ile şeması, başlıca motif ve süslerinin tarama resimleri konulup sanat değerleri de belirtilmeli).

s.6:

+ Erzurumdan yetişenler ve meşhurlar arasında, (Hayırsevenler/büyük hayrat sahipleri/) için de bir bahis ayrılmalıdır (han, köprü, cami, medrese gibi hayır müesseseleri yaptırıp umumun menfaati için fakf edenler de bu arada anılmalı).

“Erzurum Folkloru” bölümünde :

+(Erzurum Efsaneleri)/Abdurahman-Gazi, Bingöller, Yağanpaşa, Çobandere, Velibaba, Pilav tepesi, Palandöken... gibi evliya ve coğrafya üzerine olanlar/.

+(Halk Hikâyeleri ve Halk Destanları)/Koroğlu kolları, Emrah ile Selvihan, İbrahim Hakkı Hazretleri üzerine menkıbeler; Beğ-Böğrek, Arslan-Beğ, Tepegöz Kerem-Dede, Âşık-Garip,... gibi/.

+(Erzurumda musiki makamları)/a-Oyun havaları, b-saz havaları, 3-Tekye musikisi, devriyyeler, 4-Türkü makamları/. Notaları ile.

+(Erzurum Beşik Türküleri)/a-Nenniler, b-Çocuk sevme türküleri, 3-Çocuğun yakınları için söyleyen şakalı türküler, ç-Çocuğun istikbali için söylenenler,.../.

+(Erzurum Çocuk Oyunları)/a-Çocuk çalgıları, b-Aşık oyunu ve çeşitleri, c-Kızak ve kayma oyunları, ç-Topaç ve tura oyunları, d-Sapan ve askercilik (mahalleler arası çocuk atışmaları), d-Hamamkubbesi, güvercin taklası, katran-kazan, körebe ve benzerleri, çır, cırt, çelik-çomak, kadı,.../.

+(Erzurum Çalgıları)

gibi bahisler de bulunmalıdır. Bu bölümde “Etnografya” ile Folklor” mevzuları birbirinden ayırt edilirse, daha iyi olur. Bu hususta Türkçe neşredilmiş güzel kılavuzlardan istifade edilebilir.

20 Mart 1957: Diyarbakır
KIRZIOĞLU M.Fahrettin